

Osmanlı Duvar Resimlerine Balkanlar'dan Bir Örnek: Hadım Camii* An Example of the Ottoman Wall Painting in The Balkans: the Hadum Mosque

Muzaffer KARAASLAN**

Öz

Osmanlı Devleti'nin geç döneminde yaygınlaşan duvar resimleri İstanbul başta olmak üzere devletin bütün bölgelerinde görülmektedir. Mimarının önemli bir ögesi haline dönüşen duvar resimleri farklı coğrafyaların kendine özgü sanat anlayışıyla yapıldığı ve farklılıklar gösterdiği örnekler doğrultusunda anlaşılmaktadır. Balkanlar, Anadolu ve Ortadoğu'daki birçok yapıda yer alan duvar resimleri dönemin beğenisini göstermesi açısından oldukça önemli bir sanat türüdür. Bu sanatın görüldüğü yerlerden biri ise Kosova'nın Yakova kentindeki Hadım Camisi'dir. Yapıdaki duvar resimleri ve boyalı nakışlar hem Osmanlı Devleti'nin genelinde hem de Balkanlar'ın özelinde önemli örneklerden biridir. Çalışma Hadım Camisi'ndeki duvar resimlerini ve boyalı nakışlarını konularına göre sınıflandırarak incelemektir. Bunun yanı sıra duvar resimlerinde bulunan yapı ve kent tasvirlerinin görsel belgelerle karşılaştırılarak betimlenen yapı ve kentlerin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Duvar resimlerinin önemli sorunsallarından biri sanatçı ve ekol konusudur. Bu sanat türünün yaratıcıları bilinmemekte ve eserleri anonim kalmaktadır. Hadım Camisi'ndeki duvar resimleri ve boyalı nakışların üslupları doğrultusunda bölgedeki diğer eserlerle karşılaştırılarak sanatçı veya ekolu üzerinde bir fikir elde edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Kosova, Hadım Cami, Osmanlı duvar resmi, boyalı nakış, süsleme sanatları.

Abstract

Wall paintings which became widespread in the late period of the Ottoman Empire are seen in all regions of the state, especially in Istanbul. It has been observed that the wall paintings which have become an important element of architecture, were made according to the local taste and the individual examples display some diverse thematic and stylistic features. Being an important decorative practice, murals and painted decorations of the buildings in the Balkans, Anatolia and the Middle East reflect the artistic taste of the period. The Hadum Mosque in Gjakova, Kosovo includes wall paintings and painted decorations that are among the most important examples of its kind both in the Balkans and in the Ottoman Empire in general. The study covers the wall paintings and painted decorations of the Hadum Mosque. The aim of the study is to classify the wall paintings and painted decorations in the building according to their subjects. In addition, the buildings and cities depicted on the walls will be investigated in comparison with the visual documents to understand whether these illustrations match with the existing buildings and cities. One of the major problematics of wall paintings is to determine the identity of the artist(s). Many artists practicing this art are unknown and their works remain anonymous. Thus, in this essay, the styles of the wall paintings and painted decorations of the Hadum Mosque will be discussed in comparison with other examples in the region to identify the artists or the atelier/artistic school to which they were affiliated.

Keywords: Kosovo, Hadum Mosque, Ottoman wall painting, painted decoration, decorative arts.

* Bu makale 2018 yılında tamamlanan *Kosova'da Bulunan Geç Dönem Osmanlı Duvar Resimleri ve Boyalı Nakışlar* isimli yüksek lisans tezinde ele alınan yapılardan biridir. Tezimin danışmanlığını yapan ve bilgileriyle beni aydınlatan değerli hocam Doç. Dr. A. Pelin Şahin Tekinalp'e çok teşekkür ederim. Tezle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Karaaslan, M. (2018). *Kosova'da Bulunan Geç Dönem Osmanlı Duvar Resimleri ve Boyalı Nakışlar*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı

** Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, muzafferkaraaslan1@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6095-141X

Giriş

Çalışmanın amacı Kosova'nın Yakova kentindeki Hadım Camisi'nin duvar resimlerini ve boyalı nakışlarını tanıtmaktır. Hadım Camisi'nin mimarisini anlatan bazı yayınlar olmakla beraber duvar resimleri üzerine ayrıntılı bir çalışma yoktur. Yapı hakkında kısıtlı da olsa bilgi bulabileceğimiz yayınların başında Kalesi ve Kornrumpf'un 1967 yılında yayınladıkları *Prizrenski Vilajet* adlı eserleri gelmektedir. Bu eserde yapının inşa süreci ve banisi hakkında bilgiler vardır.¹ E. H. Ayverdi'nin 1977 yılında yayınlanan *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya III* adlı kitabında yapının tarihi ve mimarisi hakkında bilgilere erişilmektedir ancak yapının bezemeleri üzerine durulmamıştır.² Hadım Camisi'ni ele alan bir diğer eser ise İbrahimgil ve Konuk'un 2006 yılında hazırladıkları *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri I*'dir. Bu yayın daha çok katalog şeklindedir ve kısa bilgiler içermektedir.³ Monografik olarak ele alan ilk kişi Fejaz Drançolli'dir. Ancak bu yayın da daha çok yapı hakkında genel bilgilerin verildiği, ayrıntıya inilmeyen bir tanıtım niteliği taşımaktadır.⁴ Kısaca Hadım Cami'nin tarihi ve mimarisi hakkında bilgi veren yayınlar az da olsa mevcuttur. Ancak bu yayınlarda duvar resimlerine ya hiç değinilmemiş ya da birkaç cümleyle geçiştirilmiştir.

Osmanlı dönemi duvar resimleri üzerine yapılan ilk çalışmalar Günsel Renda ve Rüçhan Arık'a aittir. Ardından Pelin Şahin Tekinalp, İnci Kuyulu Ersoy, Tarkan Okçuoğlu, Stefan Weber ve Mehmet İbrahimgil gibi araştırmacıların da Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde bulunan duvar resimleriyle ilgili çalışmaları vardır.

Osmanlı Devleti'nin erken döneminden itibaren duvar resimleri görülmekle beraber yaygınlaşması Osmanlı Devleti'nin modernleşme dönemine denk gelmektedir. 18. yüzyılda Saray ve çevresinde örnekleri artan duvar resimleri kısa bir süre içerisinde Balkanlar, Anadolu ve Ortadoğu'da da beğenilen seçkin bir sanat türü olarak yerini almıştır (Renda, 1977, s. 77; Tekinalp, 2002, ss. 441-442; Bağcı, 2004, s. 741).

Duvar resimlerinin tekniği Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinden itibaren bilinen ve uygulanan kalem işi tekniğinin bir benzeridir. Kuru sıva üzerine yapılan bu bezemelerin ana malzemesi kök boya, su ve tutkaldır. 19. yüzyıldan itibaren kök boyaların yanı sıra yağlı boyaların da kullanıldığı örnekler doğrultusunda anlaşılmaktadır (Renda, 1977, 78; Arık, 1999, s. 423).

18. yüzyılda sarayda yapılan ilk duvar resimleri tek rengin tonlarında tavan şeritlerine uygulanmıştır. Başlangıçta dar yüzeylere uygulanan bu sanat türü zaman içerisinde daha geniş zeminlerin üzerine zengin renk skalasıyla yapılmıştır. Duvar resminin konuları çoğunlukla hayali manzaralar, yapı tasvirleri ve kent panoramalarından oluşmaktadır. Kent panoramalarında çoğunlukla İstanbul, Mekte ve Medine kentleri görülmekle beraber Avrupa görünüşleri ve taşra vilayetlerinin resimleri de vardır. Bunların yanı sıra egzotik manzaralar, av sahneleri ve insan figürleri de duvar resimlerinin konuları arasında yer almaktadır (Renda, 1980, s. 60; Tekinalp, 2002, ss. 444-445).

Genel olarak değerlendirildiğinde Osmanlı duvar resimlerinin 18. yüzyıldan itibaren yaygınlaştığı ve mimarinin önemli bir unsuru haline geldiği görülmektedir. Bu sanat türünün İstanbul'la birlikte taşrada da kabul gördüğü örnekler doğrultusunda anlaşılmaktadır. Bu örneklerden biri ise Kosova'nın Yakova kentinde bulunan Hadım Camisi'dir.

Hadım Cami'nin Tarihi

Hadım Cami, Yakova'nın Eski Çarşı olarak bilinen bölgesinde yer almaktadır (Resim 1). Yapı, Hadım Süleyman Ağa Külliyesi'nin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Külliyenin içerisinde cami ile birlikte medrese, muvakkithane, mektep, kütüphane, hamam ve han gibi yapılar da vardır. Ancak

¹ Kalesi, H. ve Kornrumpf, H. J. (1967). *Prizrenski Vilajet*, Priştina.

² Ayverdi, E. H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya III*, İstanbul Fetih Cemiyeti.

³ İbrahimgil, M. Z. ve Konuk, N. (2006). *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

⁴ Drançolli, F. (2007). *Xhamia E Hadumit Çarshia E Gjakoves*, Institute For Protection Of Monument Of Kosova.

eserlerden bazıları günümüze ulaşmamıştır.⁵ Yapının banisi Hadım Süleyman Ağa Bizeban'dır.⁶ Kendisinin 1594-95 yıllarında bu camiyi yaptırdığı bilinmektedir (Kalesi ve Kornrumpf, 1967, s. 100; Ponosheci, 2006, s. 35; İbrahimgil ve Konuk, 2006, s. 13; Drançolli, 2007, s. 27; Avdiaj ve Avdiaj, 2015, ss. 103-104).

Resim 1. Hadım Camii

Hadım Süleyman Ağa hakkında ayrıntılı bilgiler olmamasına rağmen bazı yayınlarda az da olsa bilgi bulmak mümkündür. Kalesi ve Kornrumpf, Hadım Süleyman Ağa'nın Yakova civarındaki Guski köyünde dünyaya geldiğini belirtirler. Ayrıca İstanbul'a götürülerek devşirildiğini ve Sarayda önemli bir mertebeye yükseldiğini bununla birlikte çok iyi paralar kazandığını yazmışlardır (Kalesi, Kornrumpf, 1967, s. 100). Mehmet İbrahimgil ve Neval Konuk'un kitaplarında ise III. Murad döneminde (1574-1595) sarayda görevli olduğu öğrenilmektedir (İbrahimgil ve Konuk, 2006, s. 13).

Resim 2. Hadım Camii Onarım Kitabesi

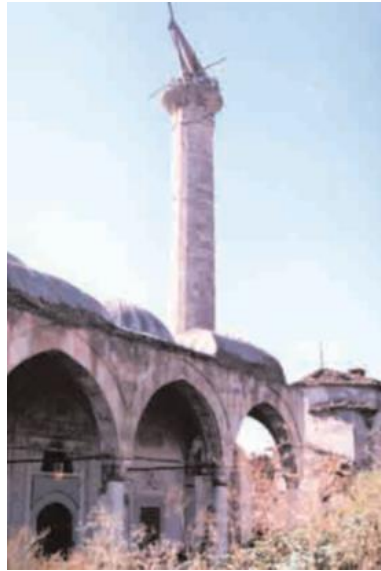
⁵ Bu yapılardan günümüze sadece mektep ve cami gelmiştir. Medrese ise 2000 yılında gerçekleşen yanlış restorasyon sonucu yıkılmıştır (İbrahimgil ve Konuk, 2006, s. 13). Kütüphane ise 2016 yılında yeniden yapılmıştır.

⁶ Yapının banisi olan Süleyman Ağa doğduğu topraklara cami yaptırmak için saraydan izin almıştır. Cami için düşündüğü arazi Jak Vula (JakeVuli) adında Katolik bir Hristiyan'a aittir. Süleyman Ağa'nın arazi için teklif ettiği parayı az bulan Jak Vula caminin yapımı öncesinde bazı sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Katolik din adamlarının araya girmesi ve caminin yapılmasıyla beraber kurulacak olan şehre arazi sahibin adının verilmesini önermeleriyle Jak Vula kabul etmiştir. Şehrin günümüzdeki ismi olan Yakova'nın (Gjakova) da Jake Vula'dan türediği düşünülmektedir (Kalesi ve Kornrumpf, 1967, s. 100; Ponosheci, 2006, s. 35; Drançolli, 2007b, s. 9; Drançolli, 2011, s. 128).

Hadım Ağa Camisi'nin ilk kitabesi yapıda bulunmamaktadır. İbrahimgil ve Konuk'un yayınlarında inşa kitabesi olarak belirtilen hasar görmüş bir taş kitabe vardır. Bahsi geçen bu kitabenin transkripsiyonu yapılmamıştır (İbrahimgil ve Konuk, 2006, s. 16). Fotoğraftan da yazılar tam olarak okunamamaktadır. Cami hakkında bilgi veren Ekrem Hakkı Ayverdi ise inşa kitabesinden söz etmemiştir (Ayverdi, 2000, ss. 113-114). Günümüzde yapının sadece onarım kitabesi vardır. Giriş kapısının hemen üzerinde 1844-45 (H. 1260) tarihli bu onarım kitabesi şu şekildedir: Tarih-i Tamir-i cami Süleyman Bezaban aleyhi rahmet ve el-gufran sene 1260⁷ (Resim 2).

Yapıdaki tamir kitabesinde yazan 1260 (1844-45) tarihi ile bazı yayınlarda geçen onarım kitabesinin tarihleri farklılık göstermektedir. Ayverdi, giriş kapısının üzerinde 1220 (1805) tarihli bir onarım kitabesi olduğunu belirtmektedir (Ayverdi, 2000, s. 314). İbrahimgil ve Turan'ın ortak çalışmalarında da 1220 tarihine ait onarım kitabesi olduğu yazmaktadır (İbrahimgil ve Turan, 2004, s. 282). İbrahimgil ve Turan onarım kitabesiyle ilgili kesin bir konum vermemiş olmasına rağmen Ayverdi'nin belirttiği konum tam anlamıyla bugün 1260 (1844-45) tarihi yazan onarım kitabesinin olduğu yerdir. Bu veriler doğrultusunda bahsedilen tarihle günümüzde yazılı olan tarih arasında kırk yıllık bir zaman farkı vardır. Yayınlarda geçen fotoğraflarda onarım kitabesindeki yazılar açık bir şekilde görülmediğinden dolayı bu konu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Hadım Cami'sinin farklı yerlerine yazılan bazı tarihler sayesinde 1844-45 (H. 1260) tarihi dışında da onarımlar olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri harimin doğu duvarındaki pencerenin üzerinde yazan 1838-39 (H. 1258) tarihidir. Diğer yazılı tarih ise batı pencere açıklığının iç kısmındaki tabanda görülmektedir. Burada 1947 tarihi okunmaktadır. Bunlara ek olarak 1972'de bezemelerin restore edildiği, 1977 ve 1981 yılları arasında yine yapıda bazı restorasyonların gerçekleştiği yayınlar aracılığıyla öğrenilmektedir. Yazılı olan bu tarihler dışında camideki bezemelerin 1935 yılında restore edildiği Yakova'da yapılan araştırmalar esnasında bölge halkı tarafından dile getirilmiştir.⁸ Yapının son onarımları 2003-2005 tarihleri arasında yapılmıştır. Cami Yakova Anıtlar Kurumu tarafından 1968 yılında tescillenmiştir (Ayverdi, 2000, s. 313; Drançolli c, 2007, s. 37; İbrahimgil ve Konuk, 2006, ss. 15-16).

Resim 3. 1999 Kosova Savaşı Sonrası (Herscher, 2007, s. 10)

⁷ Hadım Cami'de bulunan yazılar Yakova'nın günümüzdeki (2017) baş imamı Visar Koshi tarafından transkribe edilmiştir. Bu çalışma henüz yayımlanmamıştır. Tezimde yararlanmam için çalışmasını bana vermiştir. Kendisine bir kez daha teşekkür ederim. Umarım çalışması en yakın zamanda yayınlanır ve araştırmacılar için değerli bir kaynak olarak yerini alır.

Yazının transkripsiyonu şöyledir: ١٢٦٠ تعمیر جامع سليمان بزین علیه رحمة و الغفران بالتاريخ سنة ١٢٦٠

⁸ Bu bilgi 17.09.2017 tarihinde Agran Hari ile yapılan görüşmede öğrenilmiştir.

Eser 1999'da Kosova-Sırbistan savaşı sürecinde büyük hasar görmüştür. Caminin minaresi şerefe kısmına kadar yıkılmıştır (Resim 3). Ayrıca son cemaat yerinde çıkan yangın yapıya ve özellikle de bezemelere büyük zarar vermiştir (Gaffuri, 2005, s. 121; Herscher, 2007, ss. 9-10; Maniscalco, 2017, s. 26).

Hadım Cami'nin Mimari Özellikleri

Hadım Cami kare planlı, tek kubbeli ve tek minareli bir yapıdır. Düzgün kesme taşla inşa edilen yapının üç bölümlü bir son cemaat yeri vardır. Örtü sistemi kubbe ve aynalı tonozlardan oluşmaktadır. Son cemaat yerinin ortasında kalan bölüm, diğer bölümlerden bir basamak aşağıdadır. Ayrıca son cemaat yerinin batı bölümünde bir niş bulunmaktadır.

Yapıda ahşaptan yapılmış bir kadınlar harimi vardır. Kadınlar hariminin karşı duvarında çok az dışa taşkın mihrap yer almaktadır. Caminin minberi ve vaaz kürsüsü ahşaptır. Ayrıca yapıda iki sıradan oluşan toplam on iki pencere açıklığı vardır.

Hadım Cami'nin Bezemeleri

Kosova'nın ve hatta Balkanlar'ın bezeme açısından en zengin yapılarından biri Hadım Camisi'dir. Yapıda yoğun olarak boyalı nakışlar, duvar resimleri ve yazılar vardır. Bu bezemeler teknik olarak ikiye ayrılır. Duvar yüzeylerinde kuru sıva üzeri örnekler görülürken, giriş kapısı, kadınlar harimi, minber ve vaaz kürsüsünde ahşap üzerine bezemeler uygulanmıştır. Camideki bezemelerde turuncu renk yoğun olmakla beraber hardal sarısı, yeşil, mavi ve kırmızı rengin tonları da kullanılmıştır (Resim 4-5-6).

Resim 3. Hadım Cami Harimi

Resim 4. Hadım Cami Harim

Resim 5. Hadım Cami Kubbe

Boyalı Nakışlar

Hadım Camisi'ndeki boyalı nakışlar çiçek ve meyve düzenlemelerinden, bitkisel ve geometrik bezemelerden, perde, pencere, yıldız ve ağaç tasvirlerinden oluşmaktadır. Bitkisel ve geometrik bezemeler birbirinden ayrı düşünülemez kadar ortak bir kompozisyonda yapılmıştır. Bu bezemeler son cemaat yerinde, harim duvarlarında, pencerelerin etrafında, tromplarda, kubbede, mihrapta, minberde ve kadınlar hariminde görülmektedir. Bitkisel bezemeler çoğunlukla C, S kıvrımlarında, mavi ve turuncu renklerle yapılmıştır.

Yapıdaki boyalı nakışlar arasında vazolar düzenlemeleri ve çiçek buketleri vardır. Vazo düzenlemeleri giriş kapısında, ikinci sıra pencerelerin etrafında, kadınlar hariminde, pandantifte ve kubbede yer almaktadır (Resim 7-8-9). Vazo düzenlemeleri arasında ikinci sıra pencerelerin etrafındakiler ve kadınlar hariminin ahşap yüzeyindeki örnek birbirine benzemektedir. Diğerleri ise farklılık göstermektedir. Çiçek buketleri ise mihrap, tromp, kubbe ve yine ikinci sıra pencerelerde bulunmaktadır. Bu düzenlemeler birbirinden farklı çiçeklerden oluşmaktadır (Resim 10-11-12).

Resim 6. İkinci Sıra Pencere

Resim 7. Kadınlar Harimi

Resim 8. Kubbe

Resim 9. Mihrap

Resim 10. Kubbe

Resim 11. Tromp

Hadım Camisi'nde yer alan bir diğer bezeme ise meyve düzenlemeleridir ve yapının iki farklı yerinde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri üzüm salkımlarıdır ve güney duvarındaki ikinci sıra pencerenin etrafında yer almaktadır (Resim 13). Diğeri ise kubbede bulunmaktadır. İki minare arasına gerilmiş bir kumaş tasvirinin içerisinde dilimlenmiş karpuz resimlerinden oluşmaktadır (Resim 14).

Resim 12. Üzüm Tasvirleri

Resim 13. Meyve Düzenlemesi ve Perde Tasviri

Resim 14. Perde Tasviri

Camideki boyalı nakışlar arasında bulunan bir diğer bezeme ise perde veya kumaş tasvirleridir. Biri yukarıda bahsedildiği gibi kubbede yer almaktadır ve iki minare arasına gerilmiştir. Bu tasvir uçları kenara doğru sarkan, kıvrımlı, turuncu ve mavinin tonlarında yapılmıştır (Resim 14). Diğeri ise kadınlar hariminin olduğu duvarda görülmektedir. Burada çengelle bir yere asılmış kare formunda, üzerinde geometrik bezemelerin olduğu duvar perdeleri tasvir edilmiştir (Resim 15).

Yapıdaki bezemeler arasında on pencere tasviri bulunmaktadır. Pencere tasvirleri genellikle geometrik bezemeler, bitkisel bezemeler ve yazılardan oluşmaktadır. Bu tasvirlerin ikisi vitray formundadır ve farklı renklerle yapılmıştır (Resim 16-17).

Resim 15. Pencere Tasviri

Resim 16. Vitray Tasviri

Hadım Camisi'ndeki boyalı nakışlar arasında kubbeye yapılmış yıldız tasvirleri vardır (Resim 6). Son bezeme grubu ise ağaç tasvirlerinden oluşur. Çoğunlukla servi ağaçlarından oluşan bu tasvirler son cemaat yerinde, harim duvarlarında, tromplarda ve kubbeye yer almaktadır. Çoğunlukla farklı boydaki ağaçların yan yana uygulandığı bu resimler bir bütün olarak incelendiğinde ayrıntıya girilmemiş doğa resmi şeklinde değerlendirilebilir (Resim 18-19).

Resim 17. Servi Tasvirleri

Resim 18. Servi Tasvirleri

Yazılar

Hadım Camisi'nin son cemaat yerinde, harim duvarlarında, mihrapta, minberde, tromplarda, pandantiflerde ve kubbeye boyalı nakışlar arasına yapılmış yazılar görülmektedir (Resim13-16-17-18-19-20). Buradaki yazıları kalıp kullanılarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Yazılar Ali İmran Suresi, Araf Suresi, Zümer Suresi, En'am Suresi, Yasin Suresi, Bakara Suresi ve Mu'min Suresi'nden ayetler şeklindedir. Ayrıca yapıda Allah, Muhammed, dört halife, Hasan, Hüseyin, Talha, Zübeyir, Vel Abbas, Sad, Abdurrahman, Seyid, Ebu Ubeyde ve Hamza gibi İslam dini açısından önemli kişilerin isimleri okunmaktadır.

Resim 19. Hadım Camisi'ndeki Yazılar

Duvar Resimleri

Resim 21. Yapı Tasviri

Hadım Camisi'nin en önemli özelliklerinin başında yapıda bulunan beş duvar resmi gelmektedir. Son cemaat yerinde ve kubbeye yer alan bu resimler kent tasvirleri ve yapı tasvirlerinden oluşmaktadır. Camide duvar resimleri ilk olarak giriş kapısının hemen üzerinde görülmektedir. Burada yapı ve kent tasviri olmak üzere iki farklı duvar resmi vardır. Sol taraftaki kompozisyonda üç bölümlü son cemaat yeri olan, tek kubbeli ve tek minareli büyük bir cami tasviri görülmektedir. Tasvir edilen yapının düzgün kesme taşlardan yapılması, kubbesinin kurşunla kaplı olması, birbirinden farklı pencere formları ve son cemaat yerinde görülen niş tasvirleri sanatçının oldukça ayrıntılı bir şekilde çalıştığını göstermektedir. Cami tasvirinin hemen önünde C, S formlarında bir merdiven yer almaktadır. Bunun yanı sıra resmin çeşitli bölümlerinde ağaç tasvirleri vardır (Resim 21).

Resim 20. Kent Tasviri

Giriş kapısının üstündeki diğer resimde yapı toplulukları ve ağaç tasvirleri görülmektedir. Bu kompozisyonda diğer tasvirlerden daha büyük bir cami resmi vardır. Resimdeki cami tasvirinde mimari ayrıntılar dikkat çekmektedir. Yapı, kesme taştan yapılmış, üç bölümlü son cemaat yeri olan, tek kubbeli ve tek minareli bir camidir. Kubbeler kurşun ile kaplıdır ve son cemaat yerinde öne ve yanlara doğru sarkan saçaklar görülmektedir. Ayrıca kapının üzerinde yarım daire formunda pencerenin olması, son

cemaat yerine bir niş tasvirinin yapılması ve bu alandaki pencerelerin dikdörtgen resmedilmesi, minare kapısının kompozisyona dâhil edilmesi sanatçının belgeleyici anlatımına birer kanıttır (Resim 22).

Duvar resminde cami tasviri dışında daha küçük boyutlu mimari yapılar görülmektedir. Bu yapı tasvirlerinin duvarları düzgün kesme taştır ve çatı ile örtülmüşlerdir. Kompozisyonun sağında bulunan yapı oldukça dikkat çekicidir. Bu mimari tasvir iki katlıdır ve dış cephesinde bir merdiven görülmektedir. Resmin sol tarafında ise birbirine benzer formlarda üç sivil mimari yer almaktadır. Ayrıca resimde farklı yerlere dağılmış ağaç tasvirleri vardır.

Resim 21. Kent Tasviri Ayrıntı

Resim 22. Hadım Cami'nin 1967 Yılına Ait Fotoğrafi

Fotoğraf: Machiel Kiel

Yukarıda sözü edilen cami ve yapı topluluklarının konuları ve mimari ayrıntıları dikkate alındığında cami tasvirinin Hadım Cami olduğu anlaşılmaktadır. Hadım Camisi'nde ve duvar resminde son cemaat yerinde bir nişin olması, minare kapısının caminin ön düzlemine bakması ve pencere formları birbiriyle örtüşmektedir (Resim 23). Bununla birlikte günümüzde olmasa da Machiel Kiel'in 1967 yılına ait bir fotoğrafında camide saçakların olduğu görülmektedir (Resim 24).⁹ Kompozisyonun sağında yer alan merdivenli yapı günümüzde caminin yanında bulunan kütüphaneye benzemektedir (Resim 25-26). Diğer sivil mimariler ise caminin içinde bulunduğu eski çarşıdaki yapılarla örtüşmektedir. Bu benzerlikler doğrultusunda tasvir edilen kent Yakova'dır.

⁹Gjakova Hadım Seyman Aga (2017). *nit-istanbul.org* adresinden 23 Ekim 2017 tarihinde erişildi: <http://www.nit-istanbul.org/kielarchive/index.php>

Resim 23. Kent Tasviri Ayrıntı

Resim 24. Kütüphane

Hadım Camisi'nde duvar resimlerinin olduğu bir diğer bölüm ise kubbedir. Kubbede birbirinden farklı üç duvar resmi vardır. Bunların ikisi yapı tasviri, biri ise kent tasviridir. Yapı tasvirlerinin ilki, sur içerisinde, üç kubbeli, iki minareli ve dört bölümlü son cemaat yeri olan bir camidir. Minarelerin şerefe sayısı üçtür. Bu durum caminin bir sultan yapısı olduğunu göstermektedir. Yapı tasvirinde çoğunlukla kahverengi, beyaz ve turuncu renkler kullanılmıştır. Ayrıca resimde düzgün kesme taşlar, pencerelerin formları, sütun ve sütun başlıkları gibi en ince ayrıntılar görülmektedir. Tasvir edilen yapının her ne kadar mimari ayrıntıları itinayla yapılmış olsa da kesin olarak hangi yapının resmedildiği anlaşılamamaktadır. Sanatçının bu tasvirle İstanbul'daki yapılara bir gönderme yaptığını söylemek mümkün. Cami tasvirinin etrafında küçük servi ağaçları bulunmaktadır. (Resim 27).

Resim 25. Yapı Tasviri

Kubbedeki ikinci yapı tasviri de diğerinde olduğu gibi surlarla çevrilidir. Resmedilen yapı yana doğru genişleyen, çok kubbeli ve şerefe sayısı üç olan dört minareli bir camidir. Duvar resminin ayrıntılı bir şekilde yapıldığı görülmektedir. Caminin duvarları kesme taştır ve kubbesi kurşun ile kaplıdır. Ayrıca hem kubbelerde hem de minarelerin kulağlarında oldukça belirgin alemler bulunmaktadır. Caminin hemen önünde ilk bakışta son cemaat yeri gibi görünen ama ayrıntılı incelendiğinde farklı bir yapı olduğu anlaşılan mimari öğeler vardır. Bunlar birbirinden bağımsız beş yapıdan oluşmaktadır ve görünüş itibarıyla türbeye benzemektedir. Kompozisyonda mimari tasvirler dışında farklı boylarda servi ağaçları vardır (Resim 28).

Resim 26. Yapı Tasviri

Resim 27. Ayasofya
(Eski İstanbul, 2019)

Yukarıda bahsedilen cami tasvirinin mimari yapısı, minare ve şerefe sayısı incelendiğinde bir sultan yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Yapının yanlara doğru genişlemesi, minarelerin konumları, ön düzlemdeki küçük türbeler ve duvarlardaki pembe, turuncu karşımı renk tasvir edilen yapının Ayasofya olma düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Ancak duvar resmindeki yapıyla Ayasofya'nın şerefe sayıları birbiriyle örtüşmemektedir. Bu durum sanatçının tercihi olabileceği gibi kafasında yarattığı selâtin cami imgesi de olabilir. Yine de duvar resmindeki cami tasviri Ayasofya fotoğrafları ve eski gravürlerle karşılaştırıldığında bazı ortaklıklar görülmektedir (Resim 29).

Resim 30. Kent Tasviri

Hadım Cami'nin kubbesindeki son duvar resmi bir kent panoramasıdır. Resim kare bir çerçeve içerisine yapılmıştır. Kompozisyonun farklı bölümlerinde çeşitli ağaçlar vardır. Ağaçların arasında ise sivil ve dini yapılardan oluşan bir kent tasviri görülmektedir. Yapıların mimari dili birbirine benzemektedir. Buradaki yapılar Balkanlar'da sıklıkla karşılaşılan dar ve yüksek kule türüdür. Hepsinin duvarları düzgün kesme taşır ve çatı ile örtülüdür. Duvar resminin farklı bölümlerinde gelişigüzel yerleştirilmiş, alemleri oldukça belirgin tek şerefeli on minare tasviri vardır. Bu minare tasvirleri yanlarında buldukları yapılardan ayrı durmaktadır (Resim 30).

Resim 31. Yakova'daki Kula Mimarisi

Bazı araştırmacılar yukarıda bahsedilen kent tasvirinin Dukagini¹⁰ (Dukagjini) bölgesi olduğunu belirtmektedir.¹¹ Resmedilen kent tasvirinin Dukagini olma ihtimaliyle beraber yapının bulunduğu Yakova kenti olma ihtimali de söz konusudur. Nedeni ise duvar resmindeki mimari yapıların Kosova'da kula denilen yerel mimari yapılarla benzerliğidir. Bu yüzden tasvir edilen kent panoramasının Kosova bölgesinden bir yer olma ihtimali oldukça yüksektir (Resim 31).

Hadım Camisi'nin en önemli özelliklerinden biri bezemeler arasında tarih ve bir ismin geçiyor olmasıdır. Bu isim hem harim duvarlarındaki ilk sıra pencerelerin birinde hem de giriş kapısının üstünde yazmaktadır (Resim 32-33). Her ikisinde de Ahmed Recep Hari ve H.1258 (1838-39) tarihi okunmaktadır. Tarih ve imza bezemelerin H. 1258'de Ahmed Recep Hari tarafından yapıldığını düşündürmektedir. Hatta bazı araştırmacılar bu şekilde belirtmiştir.¹² Ancak 2015 yılında bölgede gerçekleştirilen araştırmalarda bu görüşü değiştirecek bilgilere erişilmiştir.

Resim 28. Giriş Kapısının Üstündeki İmza

Resim 29. Harim Duvarındaki İmza

Yakova'da yaşayan ve marangozluk yapan Agran Hari ile yapılan görüşmede, camide adı yazan Ahmed Recep Hari'nin babası olduğunu ve amcası Smail Hari ile birlikte 1935 yılında camideki

¹⁰Dukagini Arnavutluk'ta bir bölgedir.

¹¹Draçolli, 2011, s. 138.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahunbay, 2011, s. 111.

bezemeleri tamir ettiklerini belirtmiştir.¹³ Bu konu üzerine Yakova baş imamı Visar Koshi ile yapılan görüşmede kendisi H.1258 tarihinin daha önceden yazılı olduğunu Ahmed Recep Hari'nin ise bu tarihlerin yanına ismini yazmış olabileceğini belirtmiştir.¹⁴ Bu bilgiler doğrultusunda yapıda adı geçen kişinin resimleri yapan sanatçı değil daha sonraki tarihlerde bezemelerin restorasyonunu yapan kişi olduğunu söylemek mümkündür.

Yapıda Ahmed Recep Hari dışında herhangi bir imzayla karşılaşılmamıştır. Ancak bölge halkıyla yapılan görüşmelerde bezemeleri yapan sanatçıların Yakova civarından birileri olabileceği yönünde görüşler alınmıştır. Resimler ise renk ve üslup açısından değerlendirildiğinde Kosova'daki ve Arnavutluk'taki bazı yapılara benzemektedir. Ayrıca bu tarihleri göz önüne alarak, resimlerin 1838'den sonra yani 19. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı söylenebilir.

Hadım Camisi'nin bezemeleri renk ve üslup açısından Peja'daki Muhlis Ağa (Kızıl) Camisi'nin bezemelerine benzemektedir.¹⁵ Yapının günümüze ulaşmayan bezemelerinde açık mavi, turuncu, hardal ve kiremit rengi gibi renkler görülmektedir. Bu renkler yoğun olarak Hadım Camisi'nde de karşımıza çıkmaktadır. Bir başka benzerlik ise Muhlis Ağa (Kızıl) Camisi'nin pencerelerin üstünde bulunan kıvrımlı, stilize bitkisel kompozisyonlardır. Buradaki düzenlemelerin benzer bir uygulaması Hadım Camisi'nde görülmektedir. Muhlis Ağa Camisi'ndeki bezemelerin kesin yapılış tarihi bilinmemekle beraber yapıdaki onarım kitabeleri ve bezemelerin üslupları göz önüne alındığında 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başları olarak tarihlendirmek mümkündür (Resim 34).

Resim 30. Peja Muhlis Ağa Cami
(İbrahimgil ve Konuk, 2006, s. 362)

Hadım Camisi'nin bezemelerine benzer bir başka yapı ise Arnavutluk'un Tiran kentindeki Hacı Ethem Bey Camisi'dir (1793-1794).¹⁶ Yapının özellikle harim kısmında bulunan bezemeleri renk ve üslup açısından Hadım Camisi'ndeki örneklerle benzemektedir. Yoğun olarak kiremit renginin kullanıldığı kıvrımlı ve stilize bitkisel bezemelerde benzerlikler görülmektedir. Ayrıca her iki yapıda da karşımıza çıkan çiçek düzenlemeleri birbirine yakındır. Araştırmacılar yapıdaki bezemelerin yapılış tarihini 1823 olarak belirtmektedir (Resim 35).¹⁷

¹³ AgranHari ile 17 Eylül 2015 tarihinde görüşülmüştür.

¹⁴ VisarKoshi ile 11 Ekim 2017 tarihinde görüşülmüştür.

¹⁵ Muhlis Ağa (Kızıl) Cami hakkında bilgiler oldukça azdır. Yapı hakkındaki bilgiler caminin kitabesinden öğrenilmektedir. Yapıyla ilgili bazı yayınlarda caminin 1755 yılından önce inşa edildiği yazmaktadır. Caminin günümüzde bulunan onarım kitabesinde ise yapının 1759-60 (H.1173)'da Sinan Bey tarafından onarıldığı bilgisine erişilmektedir. Ayrıca 1889-90 (H.1307)'da Karaman Paşa'nın yapıyı tamir ettirdiği öğrenilmektedir (İbrahimgil ve Konuk, 2006, s. 357; Bajgora, 2014, s. 110, Karaaslan, 2018, s. 95).

¹⁶ Hacı Ethem Bey Camisi'nin inşası 1793-94 yıllarında Petrelalı Molla Bey tarafından başlatılmıştır. Yapının 1821 yılında Hacı Ethem Bey tarafından inşası bitirilmiştir (Uçar, 2013, s. 110).

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Uçar, 2013, s. 129.

Resim 31. Tiran Ethem Bey Cami

Sonuç

Genel olarak değerlendirildiğinde Kosova'daki Hadım Cami duvar resmi ve boyalı nakışlar açısından Osmanlı Devleti'nden günümüze ulaşmış en önemli eserlerden biridir. Yapıdaki bezemeler Osmanlı beğenisini yansıttığı gibi bölgenin de sanat anlayışını göstermektedir.

Sanatçı veya sanatçı grubunun bezemeleri yapıya simetrik bir şekilde uygulamaya çalıştığı veya böyle bir endişelerinin olduğu örnekler doğrultusunda anlaşılmaktadır. Özellikle sanatçıların boyalı nakışlar ve yazılardaki kompozisyonların boşluk-doluluk oranlarını göz önüne alarak uyguladıkları ve aynı bezemenin simetrisine de yine bir kopyasını yaptıkları görülmektedir. Bu kopyalar sanatçıların ellerinde bir şablonun olduğu fikrini uyandırmaktadır.

Yapıdaki yazıların ise ayrı bir konu olarak tekrar ele alınması ve incelenmesi gerekmektedir. Yazıların seçildiği sureler ve uygulandıkları konular sanatçının ikonografik bir program doğrultusunda çalıştığını göstermektedir. Ayrıca İslam dini açısından önemli olan kişilerin isimlerinin çokluğu da dikkat çekicidir. Kosova'da bu kadar ismin yazılı olduğu bir yapıyla karşılaşmamıştır. Ülke içerisinde değerlendirilecek olursa bu durum camiye özel kılınmaktadır. Balkanlar genelinde değerlendirilecek olursa yazı repertuarı açısından Makedonya'nın Kalkandelen (Tetovo) kentindeki Alaca Cami'ye benzediği gözlenmektedir.

Yapıda yer alan beş duvar resminin ikisi kent panoraması, üçü ise yapı odaklı manzara tasvirleridir. Bu konulara benzer örneklerin Osmanlı coğrafyasında çeşitli sanatçılar tarafından yapıldığı bilinmektedir. Ancak mahali dinamikler, sanat hamisinin siparişi ve sanatçının seçimleri gibi etkenler bölgesel farklılıkları oluşturmaktadır. Osmanlı duvar resimlerinde kent tasviri olarak çoğunlukla İstanbul panoramaları tercih edilmiştir. İstanbul tasviri dışında ise çoğunlukla dini yapılarda tercih edilen Mekke ve Medine kent tasvirleri görülmektedir. Bu üç kentin dışında da kent tasvirleri vardır. Fakat bunların büyük bir çoğunluğu taşra diye tabir edilen Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'da görülmektedir. Bu coğrafyalarda da yine yukarıda bahsedilen üç kentin resimleri olmakla beraber kendilerine yakın merkezlerin veya kentlerin tasvirlerinin de tercih edildiği örnekler doğrultusunda anlaşılmaktadır.

Hadım Camisi'ndeki kent tasviri yukarıda bahsedilen ikinci gruba girmektedir. Duvar resimlerinin son cemaat yerindeki örneği Yakova kentinin tasviridir. Kubbedeki diğer örnek ise tasvir edilen mimari yapılar dikkate alındığında yine Kosova veya Arnavutluk bölgesinden bir kentin olduğunu göstermektedir. Bu seçimler sanatçıların bu coğrafyayı iyi tanıdıkları ve bölgenin mimarisini iyi bildikleri anlamına gelmektedir.

Hadım Camisi'ndeki duvar resimleri arasında bulunan yapı tasvirleri ise camilerden oluşmaktadır. Tasvir edilen yapılar en küçük ayrıntısına kadar resmedilmiştir. Giriş kapısının üstündeki cami tasviri Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde karşılaşılabilecek bir mimariye sahiptir. Kubbede bulunan cami tasvirlerinin ise mimari özellikleri göz önüne alındığında birer sultan yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi yapılardan birinin Ayasofya tasviri olma ihtimali vardır. Ancak yapıdaki bu tasvirler sanatçının kafasında tasarladığı selâtin cami imgesi de olabilir. Yine de Hadım Camisi'ndeki yapı tasvirlerinde sanatçının belgeleyici tutumu görülmektedir. Kubbedeki çok minareli ve çok şerefeli cami tasvirleri muhtemelen İstanbul yapılarına bir göndermedir. Haliyle buradaki yapı tasvirlerini İstanbul'la yani başkentle özdeşleştirmek ve sanatçının merkezle organik bir bağ kurmaya çalıştığını söylemek yanlış olmaz.

Osmanlı dönemi duvar resimlerindeki en büyük sorunsallardan biri sanatçıların kimler olduğu ve duvar resimlerini hangi ekolün etkisiyle yaptıklarıdır. Duvar resimlerinin büyük bir çoğunluğu anonim kalmakla birlikte bazı yapılarda az da olsa sanatçı imzalarıyla karşılaşılmaktadır. Zileli Emin, Ali Miralaygil, Şeyhzade Abdurrahman Efendi, Nakkaş Mustafa, Usta İbrahim ve Zaim Kurti ismi bilinen nadir sanatçılardandır.¹⁸ Ekoller ise başkent ve taşra olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Batılı anlamda optik perspektifin kullanıldığı, ışık, gölge, renk ve tonlama gibi unsurlara dikkat edilerek yapılan örnekler çoğunlukla Başkent üslubu içerisinde değerlendirilmektedir. Taşra üslubu ise yukarıda bahsedilen özelliklerin bir kısmının göz ardı edildiği ve daha çok yerel sanatçıların yarattıkları bir sanat dünyasıdır. Hadım Camisi'ndeki bezemeler arasında Ahmed Recep Hari ismi okunmakla birlikte bölgede yapılan araştırmalar sonucunda bu kişinin 1935 yılında kardeşi Smail Hari ile birlikte yapıyı tamir ettiği bilgisine erişilmiştir. Adı geçen bu isim dışında yapıda herhangi imzayla karşılaşılmamıştır. Haliyle bezemeleri yapan sanatçılar hakkında herhangi bir bilginiz yoktur. Ancak bu yapıda çalışan sanatçıların literatürde "Taşra üslubu" olarak tanımlanmış tarzda çalıştıkları görülür. Camideki bezemelerin üslubu Kosova ve Arnavutluk'taki bazı yapılarla ortaklık göstermektedir. Peja-Muhlis Ağa (Kızıl) Cami ve Tiran-Ethem Bey Camisi'ndeki bezemeler bu benzerliğe bir örnektir. Bezemeleri birbirine benzeyen bu yapıların sanatçıların aynı kişiler olduğu yönünde kesin bir bilgi yoktur. Ancak bezemelerde seçilen konuların, renk ve üslupların ortaklığı sanatçıların birbirine yakın beğeni ortamlarında yetiştiğini ve bölgeler arasında bir kültür aktarımının olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Hadım Camisi'nin duvar resimlerinde görülen kula evlerinin tasvirleri sanatçıların bu bölgeyi iyi tanıdığını ve yerel ustalar olabileceğini düşündürmektedir.

Tarihi yapıların en büyük sorunlarından biri insan faktörünün yıkıcılığıdır. Balkanlar'da her daim var olan problemler tarihi yapıların zarar görmesine ve bazen de yok olmasına neden olmaktadır. Hadım Cami 1998-99 Kosova-Sırbistan Savaşı'nda büyük zarar görmüştür. Yapının 1935, 1947, 1972, 1977, 1981 ve son olarak 2003-2005 tarihlerinde tamir edildiği yazılı ve sözlü tarih araştırmalarından öğrenilmektedir. Caminin dışarıdan çekilmiş eski fotoğrafları olmakla birlikte iç mekânını gösteren eski bir fotoğrafla karşılaşılmamıştır. Bu durum var olan bezemelerin eski-yeni karşılaştırmasını ve geçirdiği restorasyonların bezemelerin orijinalliklerine zarar verip vermediği yönünde kesin bir bilgi almamızı engellemektedir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki en önemli yapılarından biri olan Hadım Cami bezemeleri açısından oldukça değerli bir Osmanlı eseridir. Yapı sadece Osmanlı'daki geç dönem duvar resmi sanatını yansıtan iyi bir örnek olmasının yanında yerel etkileri göstermesi açısından da değerlidir ve her daim korunmalıdır.

Kaynakça

- Ahunbay, Z. (2011). Ottoman architecture in Kosova and the restoration of Hadum Mosque in Gjakova (Dakovica). *Centres and peripheries in Ottoman architecture: Rediscovering A Balkan heritage* içinde (ss. 108-117). CHWB.
- Arık, R. (1975). Anadolu'da bir halk ressamı: Zileli Emin. *Türkiyemiz*, 16, 8-13.
- Arık, R. (1976). *Batılılaşma Dönemi Anadolu tasvir sanatı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Arık, R. (1999). Osmanlı Sanatında duvar resimleri. *Osmanlı*, 11, 423-436.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Arık, 1975, s. 9; Bozer, 1987, s. 22; Uçar, 2013, s. 194; Karaaslan, 2016, s. 17; Karaaslan, 2018, s. 179.

- Arık, R. (2001). Sanatta batılılaşma sürecinde Balkan-Anadolu beraberliği. *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (c.1) içinde (ss. 71-96). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Avdiaj, B. ve Avdiaj, L. (2015). Historical-anthropological ethno-genesis of Albania society development, especially the Gjakovar with surrounding one. *Europe Journal Of Interdisciplinary Studies*, 1(1), 100-109.
- Ayverdi, E. H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı eserleri Yugoslavya III*. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Bağcı, S. (2004). Osmanlı mimarisinde boyalı nakışlar. H. İnancık ve G. Renda (Ed.), *Osmanlı Uygarlığı 2* içinde (ss. 737-759), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bajgora, S. (2014). *Destruction of Islamic heritage in the Kosovo War 1998-1999*. Interfaith Kosovo.
- Bozer, R. (1987). Kula-Emre Köyü'nde resimli bir cami. *Türkiyemiz*, 53, 11-22.
- Drançolli, F. (2007). Hadum Mosque history, architecture, painting and stonework. *Heritage after war the Hadum Mosque restoration* içinde (ss. 27-39). CHWB.
- Drançolli, F. (2007). *Xhamia e Hadumit Çarşiha e gjakoves*. Institute For Protection Of Monument Of Kosova.
- Drançolli, F. (2011). *Trashëgimia monumentale ne Kosove*. Prishtina.
- Eski İstanbul. (2019, Ekim 22). <http://www.eskiistanbul.net/312/ayasofya-1926> adresinden erişildi.
- Gafurri, S. (2005). Masat restauuese ne minaren e xhamise se Hadumit ne gjakova. *Monumentet e Kosoves* içinde (ss. 117-123). Instituti Kosoves Per Mbrojtjen E Monumenteve Te Kultures.
- Gjakova Hadım Seyman Aga (2017, Ekim 23). <http://www.nit-istanbul.org/kielarchive/index.php> adresinden erişildi.
- Herscher, A. (2007). Heritage in afterwar. *Heritage after war the Hadum Mosque restoration* (Report No.10/2007). Prishtina: CHWB.
- İbrahimgil, M. Z. ve Turan, Ö. (2004). *Balkanlardaki Türk mimarî eserlerinden örnekler*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- İbrahimgil, M. Z. ve Konuk, N. (2006). *Kosova'da Osmanlı mimari eserleri I*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kalesi, H. ve Kornrumpf, H. J. (1967). *Prizrenski vilajet*. Prishtina.
- Karaaslan, M. (2016). Ankara'da resimli bir ev: Dede Bayrak evi. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 13-22.
- Karaaslan, M. (2018). *Kosova'da bulunan geç dönem Osmanlı duvar resimleri ve boyalı nakışlar* (Yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Maniscalco, F. (2017, Eylül 17). *The loss of the Kosovo cultural heritage*. <http://www.webjournal.unior.it/Dati/18/54/2.%20Kosovo,%20Maniscalco.pdf> adresinden erişildi.
- Ponosheci, A. (2006). Hadum Mosque in Gjakova. *Training Course Maintenance Programs CHWB Kosovo Office Report Series* (Report No. 4/2006) içinde (ss. 35-37). CHWB.
- Relation Nouvelle D'un Voyage De Constantinople. (2017, Ekim 25). https://archive.org/details/gri_relationnouv00grel adresinden erişildi.
- Renda, G. (1977). *Batılılaşma Dönemi Türk Resim Sanatı 1700-1850*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Renda, G. ve Erol, T. (1980). *Başlangıcından bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi I*. Tıglat.
- Tekinalp, P. Ş. (2002). Batılılaşma Dönemi duvar resmi. *Türkler 15*, 440-448.
- Uçar, M. (2013). *Arnavutluk'taki Osmanlı Dönemi mimarisinde süsleme* (Doktora tezi). Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.